

ניצולי השואה במלחמת העצמאות

פרופ' חנה יבלונקה, אוניברסיטת בן-גוריון שבנגב

הנוכחים שנפקדו מהזיכרון

שירו של המשורר נתן אלתרמן 'מגש הכסף' הוא מהשירים הקאנוניים בתרבות הלאומית הישראלית, זו שציינה את ניצחון הישראלים במלחמת העצמאות. וכך נכתב בשיר, בין היתר:

אז מנגד יצאו

נערה ונער

ואט אט יצעדו הם אל מול האומה...

עִיפִים עד בלי קץ, נזירים ממרגוע,

ונוטפים טללי נעורים עבריים...

אז תשאל האומה, שטופת דמע-וקסם.

ואמרה: 'מי אתם?' והשנים שוקטים,

יענו לה: 'אנחנו מגש הכסף

שעליו לך נתנה מדינת היהודים'...¹

בספר הזיכרון האישי של אברהם אביאל, ניצול גטו ראדון, מי ששירת במלחמת העצמאות בגדוד השישי של הפלמ"ח, נכתבו על ידו הדברים הבאים:

בנוטלו את תרמילו, חש לרגע, כי הנה שב אליו תרמיל נדודיו – חברו הטוב שליווה אותו בנאמנות כל אותה דרך ארוכה עד בואו הלום. בהתפכחו, הירהר, מה שונה תרמילו הנוכחי מקודמו. בימים ההם עזב את ביתו שעלה בלהבות לבלי שוב, כדי להציל את חייו – כדי להישדד. עתה יוצא הוא כדי להרחיק את האש מביתו, כדי להגן על בית חלומותיו, למען יהיה לו לאן לחזור. בימים ההם לא נותרה עוד נפש חיה בביתו הבווער, עתה הותיר אחריו חיים המקפלים בתוכם תקוות דורות, מאוויו האישיים, שיש בהם כדי להצמיח חיים חדשים על אותו גזע כרות ראש, שהחיים נגדעו ממנו.²

בין שני הקטעים הללו מפרידות כמה עשרות שנים ומפרידים ביניהם גם כמה וכמה מרכיבים מהותיים. בעוד קולו של אלתרמן הוא קולו של הממסד שהעלה על נס את 'הנעורים העבריים', הרי קולו של אביאל הוא קול מהשוליים, קולם של הניצולים: עולים חדשים שזה מקרוב

באו, ונטלו חלק במלחמת העצמאות, מבלי שתרומתם נרשמה בתודעה. יתר על כן, בעוד הגישה הרווחת בכתובים ביחס אל העולים הניצולים הלוחמים היא גישה אינסטרומנטלית, המתבוננת בלחימתם מתוך הפריזמה של צורכי היישוב, הרי סיפורם של הניצולים מדגיש חזור והדגש את תחושת השליחות שליוותה את התגייסותם, כמו גם את המרכיב האידאולוגי בהיחלצות למלחמה.

על תחושה זו העיד גם נחום שדמי, מי שהיה מפקד ה'הגנה' באירופה:
יכול אני לציין את ההתלהבות העצומה שהקיפה את כל הפליטים אחרי ההחלטה [על חלוקת ארץ ישראל]... בבואי לשם פנתה אלי משלחת בשאלה אם אפשר להתגייס לשורות ההגנה ולצאת להלחם בכנופיות, ובאופן ספונטאני פרץ רצון הפליטים במחנות ובקבוצים להיות שותפים למאבק הישוב...³

למעלה משני עשורים לאחר הקמת המדינה עדיין נפקד כמעט לחלוטין מקומם של העולים הניצולים ממיטוס הגבורה. מיתוס זה יוחס, באורח בלעדי כמעט, למה שכונה 'דור תש"ח'. אפילו כיום, בחלוף כמעט שישה עשורים, בולט היעדרה של אנדרטה לזכרם של העולים הניצולים שנפלו במלחמת העצמאות, או למצער לזכרם של נופלי הגח"ל (גיוס חוץ לארץ). רק לאחרונה, בשנת 2003, הוחל במסע הארוך לתיקונו של עוול היסטורי זה עם חנוכת האנדרטה בהר הרצל, אנדרטת 'נצר אחרון' לזכרם של ניצולי שואה שנפלו במלחמת העצמאות ואשר היו נצר אחרון למשפחותיהם.

מצב זה הינו, קודם לכול, פרי התפיסה שהשתקפה בשירו של אלתרמן ואשר חוזקה ברשתות החברתיות המרכזיות, שתמכו בטיפוח מיתוס הצבר הלוחם – נושא עמו עלי שכם. לעולים הניצולים, שזה מקרוב באו, לא היו מטבע הדברים רשתות שכאלה, בוודאי שלא בעת ההיא. לכך יש להוסיף את התפיסה שרווחה בארץ אודות ההבדלים שבין הנוער המקומי ליהודי אירופה, תודעה שקנתה לה אחיזה כבר קודם לשואה אך הועמקה בעטייה. היטיב להגדיר הלך רוח זה יוסף וייץ, בהגיבו ביומנו על נפילת בנו של יוסף שפרינצק:

כאילו רעם הממני, דוד שפרינצק! אני מהרהר על כל הבחורים ההולכים, הה, ההולכים לבלי שוב וכשעצבי גובר עד כדי מחנק עולות מאליהן תמונות אחרות של אותם ששת המליונים שעברו באש וביסורים ונספו בחרפת מוות. ואילו קרבנותינו קרבנות גבורה הם, חבלי לידה של עם וארץ.⁴

הדראמה הגדולה המקופלת במצב דברים זה נעוצה ברוחבו ובעומקו של הפער שבין התדמית לעובדות. בשנים האחרונות, עם פתיחת הארכיונים ופרסומם של ספרי זיכרון ומחקרים, מתחילה להתבהר לאיטה תרומתם המכרעת של הניצולים למלחמת העצמאות.

מבוא זה מבקש להציב יד לתרומה זו.

המספרים

כמה ניצולים השתתפו במלחמת העצמאות?

לוחמי מלחמה זו הורכבו משלוש קבוצות: צברים שמנו 22,100 איש; עולי השנים 1940 עד 1947 (רובם ניצולים שעלו בשנים 1945–1947), שמנו 23,800 איש; ועולי 1948 (מרביתם אנשי הגח"ל) שמנו 21,755 איש.

משמעותם של המספרים ברורה: כשני שלישים מהלוחמים היו עולים חדשים, מרביתם ניצולי אירופה. באורח טראגי שיעורי הנופלים בקרב העולים לא נפלו אף הם מאלה של הצברים. מבין הצברים נפלו בתש"ח 1,239 לוחמים, מבין עולי 1940–1947 נפלו 1,170 ומבין עולי תש"ח – 292. פירושה של מספרים אלה הוא שגם במחיר בו נקנתה הארץ לא נגרע מקומם של העולים הניצולים.⁵

הפעולה המאורגנת הראשונה של גיוס הניצולים בארץ נעשתה בגיוס הפרטיזנים, בשלהי 1947. מדובר בפרטיזנים 'בודדים' (שלא עלו בקבוצות) שחיו בערים. פעולה זו הולידה את מחלקת הפרטיזנים שהייתה שייכת לגדוד ב', פלוגה ט', בחטיבת 'גבעתי'. מפקדה הצבאי היה יצחק דיבון (דוידזון) ומנהיגה המוסרי היה שמחה רטהויזר (רותם) הידוע בשם קז'יק, שבעברו השתייך לארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה. מחלקת הפרטיזנים עברה את טבילת האש בקרב על בית הקק"ל בצומת בית-דגון, קרב שהסתיים בניצחון ה'הגנה'. הייתה זו פעולה מצומצמת ומתועדת אך מעט.

מרבית הניצולים גויסו באירופה, בעיקר במחנות העקורים, מקרב העולים ארצה ובעיקר מקרב עולי 1945–1947, ובמחנות המעצר בקפריסין. עם גיוסם הם צורפו בעיקר ליחידות ה'הגנה' והפלמ"ח. רובם המוחלט שירתו כחיילים קרביים.

הניצולים כלוחמים ומקומה של השואה במיתוס הגבורה

שאלת איכות הלחימה של הניצולים הייתה קשורה קשר הדוק לראיית השואה בשיח הציבורי באותן שנים. מקומם של אירועי השואה נפקד מעיצוב מיתוס הגבורה של מלחמת העצמאות. בהתאמה, וכתוצאה מראייה כוללת זו, נגזר אף היחס לניצולים כלוחמים. בגל הכתיבה ששטף את ישראל לאחר מלחמת העצמאות יוחדו אך משפטים קצרים לתיאורם של הניצולים כלוחמים. לדוגמה, ב'ספר ההגנה' נכתבו הדברים הבאים:

אנשי הגח"ל, הביאו עמם את רוח גבורת האוש של מלחמת הגיטאות ואת אוירת הלחימה הפרטיזנית. הם הצטיינו כלוחמים אמיצים.⁶

במקום אחר ניתן למצוא ציון קצר של העובדה כי רבים מהם הצטרפו לכוחות הלוחמים מיד עם עלותם לארץ.⁷

שתי מסקנות חשובות עולות מנתונים אלה: האחת – כי ביצירת מיתוס הגבורה של מלחמת העצמאות היה מקום לשואה רק בכל הנוגע למרד הגטאות וללוחמת הפרטיזנים. האחרת – כי מלחמת העצמאות נתפסה קודם לכול כמלחמתו של הנוער הארצישראלי, שלתוכה נשתלב העולה הניצול.

אחת הדוגמאות להמחשת המסקנה הראשונה היא בצו ההתייצבות ל'מפקד לשירות העם'. סיומו במשפט:

ממודיעין ויודפת מחומות גיטו ורשה וממחנות נדחינו, מספוני 'חנה סנש', 'ציאת אירופה' ומאדמת האבות עולה וגוברת הקריאה האחת: החלצו לשרות העם!⁸

כל התקדימים ההיסטוריים המוזכרים בצו הם כאלה שבהם התנגדו היהודים לאויביהם בכוח הזרוע. במלאות חמש שנים למרד גטו ורשה, ב-16 באפריל 1948, פרסם 'במחנה', עיתון חיילי צה"ל, גילוי דעת:

יש איזו קרבה מיוחדת לקרב גיטו ורשה בתוכנו... עם וצבאו – הנתונים בקרב. אך מה גדול השונה והמפריד. לנו סיכוי לנצחון... ונצחנונו פרושו עם עצמאי וחופשי מעול. נצחנום בגיטו – היה למות בכבוד בנשק ביד ולא כצאן מובל לטבח.

באמירות אלה עוגנו כל המיתוסים של מלחמת העצמאות: עמידה נחרצת מול אויב, עם נשק ביד ועד הסוף. מובן שבראייה כזו רק למרד הגטאות וללחימת הפרטיזנים היה מקום ביצירת מיתוסי הגבורה. ואם לא די בכך, הרי שתפיסת השואה באותה עת לקתה גם בדיספרופורציה. היה נדמה כאילו אין הבדל מספרי בין הנספים בשואה לבין אלו שאחזו בנשק.⁹

מרבית הניצולים שעלו לארץ בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה לא היו בין שורות הפרטיזנים ולא נמנו עם לוחמי הגטאות. מפגשם עם הצבא העמיד בפניהם מיתוס גבורה, שלעומתו נחשב ניסיון חייהם שלהם נחות ובלתי הולם. לפיכך, ראו רבים מהם בהשתתפות במלחמת העצמאות זכות גדולה שהוענקה להם על ידי בני הארץ, הזכות ל'נקמת התקומה' – נקמת כבוד היהודי האחרון.

במקורות רבים ניתן למצוא הד לעובדה שהמלחמה נתפסה קודם לכול כמלחמתו של היישוב ושל הנוער הארצישראלי. אחד מהם הוא בדברי בן ציון דינור, שר החינוך, במפגש הסופרים עם דוד בן-גוריון:

נצחונות הצבא, שהנוער שלנו מילא בהם תפקיד עצום, החדירו בנו מעין הרגשה של עליונות...¹⁰

דמותו של הניצול כלוחם נשתרבה גם לוויכוח הציבורי בנושא הקמת צה"ל וחובת הגיוס הכללי. בדבריו בפני ועדת החמישה (ועדת שרים לבריור המשבר בפקוד העליון בהפוגה

הראשונה) תיאר יגאל את ליקוייהם של העולים המגויסים, כפי שהדבר בא לביטוי בקרב לטרון:

נפלו אנשים עם ניצרות סגורות. החומר האנושי של החטיבה הצריך כמה ימים לעכל אותם. ישר מהאניה הלכו לקלט... יחידה זו נלחמה עוד הפעם ושוב לא השיגה את המטרה וזאת בגלל דבר פשוט. האנשים ברחו ברגע המכריע. חיל הרגלים ברח... בגלל סיבה פשוטה. הוא לא היה מאומן, לא ידע להילחם. הוא מוכה מהרגע הראשון שהלך ללטרון. זה היה בשבילו גיא ההריגה.¹¹

קרב לטרון נעשה סמל לניצולם הציני של החיילים ניצולי השואה בידי בן-גוריון. ואולם העובדות ההיסטוריות מורות בבירור כי אין כל שחר לראייה כזו של פני הדברים. הוויכוחים המרים בנושא קרבות לטרון קשורים בעיקרם לעימות סביב הקמתה של חטיבה 'שבע' ומינויו של שלמה שמיר, איש הבריגדה לשעבר (מהמתגייסים לצבא הבריטי - לא איש פלמ"ח), למפקדה. היה זה פן נוסף במאבק בין בן-גוריון למפ"ם. העובדות היבשות הן: כ-95 אחוזים מכלל העולים שהוצבו לחטיבה שבע התרכזו בגדוד 72 בפיקודו של צביקה הורוביץ. גדוד זה איבד 43 חיילים בכל קרבות לטרון. מתוכם היו 15 עולים. בנוגע לטענה לפיה החיילים העולים נשלחו לקרב בלא כל אימון, הרי לכ-16 חיילים מכלל העולים שהוצבו בגדוד 72 הייתה הכשרה צבאית קודמת. התיאור הסכמטי בדבר רמת לחימתם של העולים, בהקשר של לטרון דווקא, היה בו משום הטלת דופי מכלילה. יתר על כן, בנסיבות שנוצרו בשדה הקרב, גם החייל הארצישראלי המאומן ביותר כנראה שלא יכול היה להושיע.

שאלת איכותו של הניצול העולה כלוחם עלתה לדיון ציבורי גם בפולמוס שעורר מחזהו של יגאל מוסינזון, 'בערבות הנגב'. בן-גוריון זימן אליו את שחקני המחזה ואמר בזעם:

פה ישנם שלושה אנשי קיבוץ ומאיך שלושה אבק אדם. אבק אדם החיילים שלא בנו את הבית. החיים בלי שם. אפילו לא טרח [מוסינזון] לכתוב אותם בשמות. והחיילים האלה מדברים יידיש... החיילים לא עשו דבר במלחמה זו... היו חיילים שנלחמו, גח"ל לא נלחם...¹²

מעבר לשיח הציבורי ניסו גם ברמה המוסדית לבדוק את איכותם של המגויסים הניצולים באופן מפוכח יותר ורגשי פחות. ב-7 במאי 1948 נשלח מכתב מאכ"א לחטיבת 'גולני' ולחטיבת 'גבעתי', שעיקרו: ניסיון ללמוד את הבעיות הקשורות בהשתלבותם של העולים החדשים בכוחות המגן. שאלה ד' נוסחה באופן הבא:

משנכנסו לפעולה באיזו מידה הוכיחו את יעילותם?¹³

בכל ההערכות שהתקבלו הודגשה בעיית השפה. האימון צריך להיעשות בעזרת תרגום ליידיש, דבר המוסיף כ-20 אחוזים לזמן האימונים. לגבי יעילותם בשדה הקרב - ההערכות שונות

ומגוונות, ויש לזכור שהן היו ראשוניות בלבד. היו בהן חיוביות כמו:

ישנו הרושם שיהיו יעילים בהחלט בשעת הפעולה.¹⁴

היו הערכות בינוניות:

בא צבי הורוביץ מפקד גדוד של חטיבה 7: גדוד של יפתח, מורכבים מאנשי קפריסין שרוצים להילחם ואינם יודעים, ומאנשי א"י שאינם יודעים ואינם רוצים להלחם.¹⁵

היו גם הערכות ביקורתיות:

לא הוכיחו את עצמם בפעולות. להיפך, היו מקרים ואנשים הסתלקו (רמות). התברר שפחדו ועצביהם נהרסו במחנות (לפי דבריהם).¹⁶

באשר לכל אלה חשוב לשים לב כי הם מתייחסים לעולים הניצולים שעלו במסגרת הגח"ל. רבבות הניצולים שעלו בשנים 1945 עד 1947 נתפסו כבר כחלק מהיחידות אליהן השתייכו, ונבחנו באותן אמות מידה כמו ה'צברים'.

סוגיית אימונם של הניצולים עלתה שוב ושוב לדיון, במיוחד בחודש יוני, בעת ההפוגה הראשונה. בפגישת המח"טים עם הפיקוד העליון טען אורי יפה כי להוציא יחידה לקרב לאחר שלושה ימי אימונים פירושו הוציא עדר כבשים לבית מטבחים. לעומתו, טען שלמה שמיר כי אפשר להכניס למערכה גם אנשים שלא קיבלו אימון:

לא היה אף יום אחד של אימון והכנסנו אותם לא כפלוגות אלא כבריגדה והיה קרב קשה מאד. לא היתה בריחה.

כן דובר בפגישה הזו על הצורך לצרף יחידות מעורבות של מאומנים וחדשים:

העולה בתוך יחידה ותיקה נהפך מהר יותר ללוחם.¹⁷

צורכי הקרב היו חזקים יותר מכל השיקולים הללו ובמשך כל השלבים המכריעים של המלחמה המשיכו לשלוח עולים חדשים לקרב בלא אימון מספיק. בהקשר זה חשוב לציין כי גם רמת האימונים של הנוער שגויס מהארץ הייתה לקויה ביותר. עדות לכך במכתבו של בן חור, ראש אגף ההדרכה, מה-28 באפריל 1948, בו מתח ביקורת קטלנית על רמת האימון הניתן למפקדים בעלי מקצוע ולטירונים המגויסים למלחמה.¹⁸ כלומר, היה פה ליקוי כללי.

באוקטובר 1948 פרסם צה"ל דוח על הגח"ל שמסכם חצי שנת היכרות תחת אש הקרב. הסיכום מאלף:

נסיון פלוגות גח"ל שאומנו ונשלחו הוכיח שמגויסי הגח"ל יכולים להוות תגבורת מעולה.¹⁹

גם ב'ספר הפלמ"ח', ביותר מדיווח אחד, מובעת הערכה לאיכותם של החיילים הניצולים – לעתים, כפי שמובהר, בניגוד לציפיות המוקדמות. הדבר מתבטא, למשל, בתיאור הקרב על ביר עסלוג' שבו נלחמה הכשרת חזאלה: זו הורכבה כולה מילדי גולה מפולין שנאספו לאחר המלחמה מבתיים של גויים, וגילם הממוצע היה 17. אנשי הפלמ"ח התלבטו וחששו

להוציאם לקרב גם בשל גילם וגם בשל התפתחותם הגופנית, שנפלה מ'צברים בני 14'. אך כפי שאומר הכותב:

אלה היו לוחמינו, אחרים לא היו והם נשלחו לביר עסלוג' והחזיקו בה בגבורה בהדפם את גלי ההסתערות המצרית.

במקום אחר מתאר איש פלמ"ח את התרשמותו מהחיילים הניצולים לאחר שנלחם עמם: היו ביניהם הרבה בחורים טובים למרות כל הצרות ושבעת מדורי הגיהנום ההיטלראי שעברו עליהם... במהירות התבוללו רבים מהם בינינו הצברים. היו לפלמחניקים ממש. כמונו לכל דבר.²⁰

במשפט זה יש כדי להבהיר את סוגיית הפער שבין הדימוי של הניצול כלוחם ואף הזלזול בו, לבין העובדה שכלוחם בפועל הוא לא נפל מהארצישראלים. מרגע שנטמע ביחידה הלוחמת הוא הפך לחלק ממנה. מי שקיבל את כבוד הניצחון הייתה החטיבה. היות שזו זוהתה מקדמת דנא כארצישראלית, נשתרשה ההכרה בדבר מרכזיותם של בני הארץ הצברים בניצחון תש"ח.

מוסיף ומבהיר את סוגיית הפער גם נתן שחם, שעמד על הראייה הסטראוטיפית שבה ראו בני הארץ את הלוחמים הניצולים:

לגבי הלוחמים [הניצולים] הרשה לעצמו כל אחד לומר דבר של פסקנות על פי המקרה הראשון שנזדמן לו, אך הוא מעולם לא ראה את מעשיהם אלא בפרופיל, ובדיוק כשם שהיו אז בגרמניה [במחנות העקורים], כך היו עתה בארץ - צלליות.²¹

במלחמת העצמאות לא הוענקו צל"שים, פרט לעיטורים ל-12 'גיבורי ישראל'. עם זאת נצברו בתיקי ארכיון צה"ל המלצות רבות לעיטורים. יהושע בר-יוסף ליקט מאלו מאה סיפורי גבורה בולטים. אין ספק כי אילו הוענקו צל"שים, היו אנשים אלה זוכים בהם. מתוך המאה כעשרים סיפורים קשורים בחיילים ניצולי השואה. אלה הם סיפורי גבורה, השמים לאל את ההערכות הנמוכות אודות איכות הלחימה של העולים ובעיקר אודות המוטיבציה שלהם.

בפולמוס שנזכר לעיל סביב המחזה 'בערבות הנגב' עמד ניצול גטו וילנה אבא קובנר בראש חזית הלוחמים במחזה. הוא פרסם גילוי דעת מ'בית גבעתי' ל'בית הבימה':

על שלושה דברים במחזה 'בערבות הנגב' אין לעבור כי הם בבחינת נזק חמור לחינוך הדור... איך לא נרתעה יד המחבר והבמאי מלעצב דמות מעליבה כזו של איש הגח"ל? ועל מזבח סממנים בימתיים מפוקפקים אבד השיעור הגדול של קליטה רוחנית אשר נעשתה ברב אהבה ומסירות בחטיבה הלוחמת. עזבנו את הבית - יצאנו לליל מערכה אכזרית - אל ישיבו אותנו אל במת הבית אלא באור של אמת.²²

יעברו כמה עשרות שנים עד שהניצולים החיילים יחלו להיכנס לאיטם לתוככי מיתוס הגבורה של מלחמת העצמאות. לאור העובדות, מקומם הראוי הוא בוודאי בליבת המיתוס הזה.

הערות שוליים

- 1 נתן אלטרמן, 'מגש הכסף', **הטור השביעי**, א', תל אביב 1977, עמ' 154. פורסם במקור בדצמבר 1947.
- 2 אברהם אביאל, **החופש והבידוד**, תל אביב 2000, עמ' 293. בעשרות ספרי זכרונות חוזר מוטיב דומה, אביאל הוא בחירה אקראית.
- 3 חנה יבלונקה, **אחים זרים**, ירושלים 1994, עמ' 96.
- 4 יוסף וייץ, **יומני ואגרותי לבנים**, ג': משמר החומות 1945-1948, תל אביב תשכ"ה, עמ' 299.
- 5 להרחבה בעניין המספרים (המבוססים על דוח צבאי מדצמבר 1948) ראו: חנה יבלונקה, **אחים זרים**, ירושלים 1994, עמ' 80. עמנואל סיון, **דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון**, תל אביב 1991, עמ' 76.
- 6 יהודה סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה: ממאבק למלחמה**, חלק ב', תל אביב תשל"ב, עמ' 1468.
- 7 מאיר פעיל, **מן ההגנה לצבא ההגנה**, תל אביב, 1979. ובמקומות נוספים.
- 8 ארכיון צה"ל 679/56/21.
- 9 יום השואה והגבורה יועד מלכתחילה להקרא 'יום מרד הגטאות'. ארכיון מדינת ישראל, חטיבה 60, מיכל 3, פרוטוקול ג/1, 21.2.51, ישיבת ועדת המשנה של ועדת הכנסת לקביעת יום מרד הגטאות.
- 10 בן-גוריון והסופרים, 11.10.49, ארכיון בן-גוריון, ישיבות.
- 11 אניטה שפירא, **מפטורי הרמ"א עד פרוק הפלמ"ח**, תל אביב תשמ"ה. עמ' 110-113.
- 12 בן גוריון בפגישה עם מסקין, פינקל ורובינא, 28.2.49, ארכיון בן גוריון, פגישות.
- 13 מראש אגף אכ"א מטכ"ל לגולני, 7.5.48, ארכיון צה"ל, 1042/49/22.
- 14 משרות חיול קליטה (שח"ק) לאכ"א מטכ"ל, 27.9.48, ארכיון צה"ל, 1042/49/1307.
- 15 יומני בן-גוריון, 6.6.48, ארכיון בן-גוריון, יומנים.
- 16 למפקד קלט 5, 11.10.48, ארכיון צה"ל, 1042/49/1440.
- 17 פגישת מח"טים עם הפיקוד העליון, ארכיון תולדות ההגנה, תיקי גלילי.
- 18 מבן חור לרמ"א, סודי אישי, ארכיון הקבוץ המאוחד, חטיבה גלילי.
- 19 בעיות גיוס חו"ל, 21.10.48, ארכיון צה"ל, 1042/49/227.
- 20 זרובבל גלעד, **ספר הפלמ"ח ב'**, תל אביב 1957, עמ' 529. **חברים מספרים על ג'ימי**, עמ' 191-192.
- 21 נתן שחם, 'עד דגל הדין', **על המשמר**, 17.4.49, עמ' 6-7.
- 22 עלון חטיבת גבעתי, 20.2.49, ארכיון צה"ל, עלוני חטיבת גבעתי.